

APLIKE U OBLIKU ATISOVE GLAVE IZ RIMSKE PROVINCIJE DALMACIJE

JULIJAN MEDINI

Filozofski fakultet u Zadru

UDK: 904(497.18)

Izvorni znanstveni rad

Primljeno: 1986-01-16

Aplike u obliku lica mladića s frigijskom kapom na glavi u stručnim se publikacijama tretiraju kao glave Atisa. Međutim, dvije applike iz Nina (*Aenona*) imaju još jednu osobinu ikonografskog značenja koja dokazuje da se zaista radi o prikazu Atisova lica. Naime, na frigijskim kapama tih applika izveden je ukras u paralelnim nizovima udubljenih točkica (na kalupu) na jednoj, odnosno grupiranjem točkica u obliku slova L, I, i dr. na drugoj aplici. S obzirom na vijesti cara Julijana i filozofa Salustija o Atisovoj tijari koja je išarana zvijezdama, taj je ukras moguće protumačiti kao materijalni trag tih vijesti pisanih vrela o Atisu kao nebeskom božanstvu. Na taj način taj ikonografski detalj, prisutan samo na dvije najkvalitetnije applike u Dalmaciji, definira sve applike kao prikaze Atisove glave s tim što je Atis nesumnjivo imao karakter nebeskog božanstva.

Aplike iz provincije Dalmacije bile su dijelovi inventara, pretežno žarnih grobova. To su bile stavljene, po dvije u jednom grobu, kao dijelovi nekih predmeta neutvrđenog oblika i namjene (možda, kutije) u vezi s religijom pokojnika. Za takav zaključak u prvom redu govori činjenica što je u svim regijama i mjestima Dalmacije gdje su nađene applike razvoj metroačke religije potvrđen drugim nalazima. U izvjesnoj mjeri i relativno mali broj nalaza aplika u grobovima dalmatinskih naselja, (uglavnom na obali provincije — *Aenona*, *Blandona*, *Salona*, *Auquum*, *Diluntum*) govori da se radi o predmetima koji su imali neku specifičnu, tj. religijsku, a ne običnu, tj. dekorativnu funkciju i karakter. Na zaključak u kulturnom karakteru aplika u obliku Atisove glave u grobovima upućuju analogna funkcija Atisovih (i Kibelinih) kipića u nekropolama u Carstvu (na pr. u Amfipolisu).

Najbliži analogni prikazi aplika u obliku Atisove glave na tlu provincije nalaze se na nadgrobnim spomenicima. To su likovi tugujućih Atisa, dosta brojni na nadgrobnim žrtvenicima u provinciji, pa iako se oni ne nalaze u većem broju u mjestima gdje su nađene applike (tako npr. u Aenoni nema spomenika s likovima tugujućih Atisa), ipak je veoma vjerojatno da oba tipa prikaza (aplike u grobovima i tugujući Atisi na nadgrobnim spomenicima) imali istu funkciju. Zbog toga je veoma vjerojatno da su i likovi tugujućih Atisa bili religijskog karaktera u vezi s vizijama o zagrobnom životu utemeljenim na eshatološkim osobinama metroačke doktrine, a ne izraz bola i tuge za izgubljenim srodnikom i prijateljem.

Proizvodnja aplika u obliku Atisove glave mora se tražiti u jednom ili nekoliko istočnih, odnosno sjevernih jadranskih središta (od Salone, do Akvileje). S obzirom na tehnološke osobine aplika te neka specifična rješenja (označavanje zjenica rupicom) kao i na vrijeme razvoja metroačke religije na obali provincije (posebno intenzivan razvoj je us-

lijedio nakon reforme metroačkog kulta i svećenstva koje je u zadnjim godinama svoje vladavine proveo Antonin Pije) aplikе u obliku Atisove glave proizvodile su se i koristile u drugoj polovini II i u III stoljeću, a možda i nešto ranije.

Među metalnim predmetima iz antičkog razdoblja na području rimske Dalmacije nalaze se i plastične aplikе izrađene od bronce i, rjeđe, od olova. Zbog svojih tipoloških osobina ta nevelika skupina aplikа predstavlja važan izvor za proučavanje nekih aspekata razvoja metroačke religije u našim krajevima.

Sve aplikе te kategorije imaju oblik prednjeg dijela glave mladica s bujnom kosom čiji uvojci proviruju ispod frigijske kape i najčešće sežu do vrata. Masivno su lijevane, tako da im stražnju stranu čine polukoptaste šupljine koje kod najkvalitetnijih primjerala imaju oblik veoma grubog negativnog otiska prednje strane aplikе. U šupljinama se često nalaze ostaci olova i željeznog čavla, što je sve služilo za spajanje aplikа s predmetima na koje su prvobitno bile pričvršćene. Aplikе su raznih dimenzija i različitih izvedbenih osobina, odnosno kvalitete. Najmanja visina je 25 mm, a najveća 36 mm, što dokumentira postojanje više kalupa u kojima su se aplikе nađene u provinciji Dalmaciji lijevale.¹

Kalupi i aplikе izlivenе u njima razlikovali su se međusobno ne samo po kvaliteti nego i po modeliranju nekih ikonografskih detalja. Te se razlike uočavaju u različitim dužinama uvojaka kose, koja na nekim aplikama seže do vrata a na drugima (kvalitetnijim) je kraća, zatim u proporcijama i dimenzijama frigijske kape i u modeliranju njezina vrška. Interesantne su i razlike u označavanju zjenica: na većini aplikа, a ta se činjenica posebno daje uočiti na najkvalitetnijim aplikama, zjenice su ozačene dubokim rupicama, a na istim aplikama je na identičan način oblikovana rupica na sredini gornje usne ispod nosa. Posebno je značajan ukras na kapama dviju aplikа iz Aenone jer, za razliku od svih ostalih istovjetnih ali različito izvedenih detalja, na ostalim aplikama on ima i ikonografsku, a ne samo zanatsku izvedbenu vrijednost. Karakteristično je da se taj ukras nalazi samo na dvije najkvalitetnije aplikе, premda je moguće da je on postojao i na nekim drugim aplikama čije je površina znatnije oštećena. Radi se o ukrasu koji čine brojne rupice nepravilne kružne forme koje su bile izvedene na kalupu, na što upućuje prije svega činjenica što rupice, iako nemaju isti promjer i dubinu, nemaju izbočene rubove, što bi u svakom slučaju bilo prisutno da su rupice bile izvedene utiskivanjem

¹ Većina aplikа visoka je 27—28 mm, a široka 20—21 mm (4—5 aplikа), dok manji dio ima visinu 35—36 mm a širinu 29—30 mm, što pokazuje da su se izrađivale uglavnom tipizirane varijante.

oštrog predmeta u površinu poluhladene aplikae. Ukraas je u cjelini izveden šiljastim predmetom (nekom vrstom igle) koji se je zabadao pliee i dublje u površinu veé potpuno definiranog kalupa. Na apliki koja se nalazi u Arheološkom muzeju u Zadru taj ukras ima tendenciju paralelnog nizanja rupica,² dok je nasuprot tome na apliki iz Arheološke zbirke u Ninu vidljivo nastojanje za grupiranjem rupica.³ To je posebno uoéljivo na lijevoj polovini kape, gdje su rupice rasporedene u skupine od po tri i više, neke u obliku siova I, odnosno L, ili pak u obliku nepravilnog polukruga. Zbog takvog rasporeda i grupiranja rupica taj se ukras ne može tumaéiti kao rezultat nastojanja koje bi imalo za cilj ispunjavanje (odnosno ukrašavanje) éitave površine frigijske kape. Naime, relativno velike prazne površine kape između dviju i više skupina rupica i zaista visoka kvaliteta kalupa i odljeva u cjelini dokaz je da je takvom radu bio neprimjeren tako primitivan naéin ukrašavanja (horor vacui?). U istom smislu govori i to što se taj ukras nalazi samo na dvije najkvalitetnije aplikae, a nema ga na ostalim aplikama koje su nesumnjivo proizvodi manje kvalitetnih majstora. Prema tome taj se ukras ne može protumaéiti nastojanjem da se ispuni prazna površina kape, jer je prirodnom stvari takav primitivan naéin ukrašavanja bio bliži lošijim i osrednjim majstorima, a ne onima koji su bili sposobni da tako malim predmetima udahnu život i éiji se rad s mnogo osnova može svrstati u kategoriju umjetniékog obrta. U tom bi sluéaju taj ukras trebalo oéekivati na aplikama lošije kvalitete. Vodeéi dakle raéuna o osobinama tog ukrasa (grupiranje rupica) i o okolnostima da je utvrđen samo na dvije najkvalitetnije aplikae, osnovano je pretpostaviti da on nije nastao iz težnje da se samo ispuni prazna površina frigijske kape nego da ima dublji smisao. Taj dublji smisao i uzroke nastanka ukrasa u obliku rupica raspoređenih u nizovima ili u grupama razliéitih po broju rupica moguée je otkriti i protumaéiti kao ikonoografsku znaéajku dalmatinskih aplika.

Tradicionalno su se predmeti ove kategorije interpretirali kao glava, odnosno lice Atisa, a da se, koliko mi je poznato, nikada nije ušlo u analizu opravdanosti tog naziva, niti je bilo pokušaja da se protumaéi znaéenje i namjena tih predmeta. Jedan od mogućih razloga takvom tretmanu ovih aplika jest i njihov relativno mali broj. Naime, obrade su takvih predmeta veoma rijetke u stručnim radovima i monografijama o bronéanoj plastii iz helenistiékog i rimskog vremena. Osnovni pak razlog atribuiranja aplika u obliku mladié-

² J. Medini, »Bronéana plastika u Arheološkom muzeju u Zadru«, *Diadora*, 4(1968), str. 155, br. 11, T IV.

³ Usp. snimke prednje strane, odozgo, te lijeve i desne strane, Tabla I, sl. 104. Dimenzije su te aplikae: visina 0,025 m, širina 0,022 m.

kog lica s frigijskom kapom Atisu, a ne nekom drugom božanstvu, treba tražiti u velikoj rasprostranjenosti metroačke religije u Rimskom Carstvu.⁴

U okviru takvog tradicionalnog tretmana i aplikacije iz rimske provincije Dalmacije su se tumačile kao prikazi lica, odnosno prednjeg dijela Atisove glave.⁵ Do sada, međutim, nedostaje cjeloviti pristup i dalmatinskim aplikacijama, pristup kojim bi se u okviru obrade problema analizirala pitanja od provenijencije i proizvodnje do značenja i namjene tih predmeta. Na sadašnjem stupnju razvoja istraživanja takvih i sličnih predmeta analiza se mora utemeljiti na metodama koje su prisutne u proučavanju onih grupa arheoloških predmeta koje su po nekim ikonografsko-tipološkim a i sadržajnim osobinama bliski ili čak veoma bliski aplikacijama iz provincije Dalmacije.

Na osnovi temeljitijeg metodološkog postupka u analizi aplikacija istih tipoloških osobina i drugih sličnih kategorija metalnih i keramičkih nalaza (npr. kipići Atisa) u suvremenoj su znanosti ti predmeti dobili karakter izvora koji su veoma korisni u proučavanju kulturnih i religijskih procesa u pojedinim dijelovima Imperije. U takvom kontekstu razvoja suvremene znanosti, a dijelom i njene metodologije, dalmatinske aplikacije navedene kategorije dobivaju posebno značenje. Naime, one brojem, kvalitetom, a i nekim ikonografskim osobinama čine posebnu cjelinu čije proučavanje pridonosi rješavanju problema opredjeljenja i značenja takvih aplikacija te na taj način uvećavaju mogućnosti otkrivanja nekih aspekata razvoja materijalne i, posebno, duhovne kulture rimske antike uopće.

Najvažnije ikonografske osobine na temelju kojih su se aplikacije definirale kao prikazi glave, odnosno lica Atisa, su frigijska kapa s naglašeno oblikovanim vrškom savijenim prema naprijed ili u stranu. Sekundarna je ikonografska značajka mladoličko lice. Ona se posebno uočava na kvalitetnijim aplikacijama. Da li su ova dva elementa dovoljna da se aplikacije definiraju kao prikazi glave Atisa, a ne nekog drugog božanstva? Suvremena znanost ima veoma kritičan pristup u opredjeljivanju aplikacija takvih osobina Atisu. Naime, u znanosti je uglavnom prihvaćen stav da se kipići od bronce i keramike i aplikacije s necjelovitim i nedovoljnim Atisovim ikonografskim značajkama (tj. bez atributa) mogu atribuirati Kibelinu poredru samo ako kontekst nalaza i druge kulturne okolnosti u kraju gdje su nađene na to upućuju⁶. Zbog toga je prilikom

⁴ M. J. Vermaseren, »Legend of Attis in Greek and Roman Art«, *EPRO*, 9, Leiden 1968, str. 21; Tran Tam Tinh, »Le culte des divinités orientales à Campanie«, *EPRO*, 27, Leiden 1972, str. 90; G. Sfamenni Gasparro, »I culti orientali in Sicilia«, *EPRO*, 31, Leiden 1973, str. 265.

⁵ J. Medini, sp. dj., str. 159 i dalje.

⁶ M. J. Vermaseren, »Legend of Attis«, str. 21.

obrade i proučavanja dalmatinskih aplika neophodno voditi računa o tri elementa: o okolnostima nalaza svake aplikacije s posebnim obzirom na sadržaj cjeline kojoj je pripadala, o stupnju poznavanja i širenja Atisova kulta i kulta drugih božanstava i mitoloških ličnosti koje imaju iste ikonografske atribute (mladičko lice i frigijska kapa) i, na kraju, posebnu pažnju treba obratiti na one rijetke elemente ukrasa na aplikama, to više što ti elementi ukrasa na dalmatinskim aplikama inače nisu prisutni na analognim aplikama iz carskog i helenističkog razdoblja. Oni dakle obogaćuju i upotpunjuju skromnu ikonografiju aplikacija pa se na taj način dobija dragocjeno sredstvo za određivanje karaktera i namjene tih predmeta.

Aplikacije su nađene uglavnom na obalnom dijelu provincije: Nin (5 odnosno 6),⁷ Biograd (1),⁸ Salona (1 odnosno 2),⁹ Ekvum (1).¹⁰ Samo jedna aplikacija je iz unutrašnjeg dijela provincije (Stolac).¹¹ Može se pretpostavljati da je aplikacija takvih osobina bilo i više, a moguće je da ih ima i u muzejskim depozima među materijalom koji nije publiciran.

Kod aplikacija iz provincije Dalmacije kontekst nalaza u užem smislu (mjesto nalaza, sadržaj cjelina čiji su aplikacije bile dijelovi) nije poznat, jer je najveći dio tih predmeta dospio u muzeje posrednim putem, a ne arheološkim istraživanjima. Samo za jednu aplikaciju iz Biograda sigurno je utvrđeno da je nađena u grobu. Za skupinu ninskih aplikacija okolnosti nalaza također nisu poznate, ali pouzdane indicije upućuju na zaključak da se radi o nalazima u okviru žarnih grobova.¹² To se osnovano može pretpostaviti i za aplikaciju iz Stolca, koja je objavljena među materijalom tipičnim za nalaze u žarnim grobovima.¹³ Grobni nalazi su po svojoj prilici bile i aplikacije iz Salone i Ekvuma. Na žalost nisu poznati ostali nalazi

⁷ J. Medini, *Diadora*, 4(1968), str. 155—158, br. 11—16. Usp. bilj. 3 ovog rada.

⁸ J. Medini, »Le culte de Cybèle dans la Liburnie antique«, *Homages à Maarten J. Vermaseren*, EPRO, 68, Leiden 1978, vol. II, str. 743, Pl. CLII, 6.

⁹ Arheološki muzej u Splitu, inv. br. 767 (bronca), dimenzije: visina 0,027 m, širina 0,021 m. Kosa je razdijeljena iznad čela, a bujni uvojci sežu do vrata. Vršak frigijske kape savijen prema naprijed, oči označene ubodima (tabla I, sl. 5). Za drugu aplikaciju, zbog oštećenosti a i veoma slabog kalupa, nije sigurno da li se na glavi otopće nalazila frigijska kapa ili se pak radi o nezgrapnoj izvedbi frizure Erota (tabla I, sl. 6).

¹⁰ J. Medini, »Motiv Atisa na spomenicima Cetinske krajine«, *Cetinska krajina od prethistorije do dolaska Turaka*. Izdanja HAD-a, sv. 8, Split, 1984, str. 107—126.

¹¹ Č. Truhelka, »Zenica und Stolac. Beiträge zur römischen Archäologie Bosniens und der Herzegovina«, *WMBH*, I, 1983, str. 301—302, fig. 69.

¹² J. Medini, *Diadora*, 4(1968), str. 157.

¹³ Usp. bilj. 11.

unutar grobnih cjelina u kojima su se aplikle nalazile, što otežava njihovu sadržajnu i kronološku interpretaciju. Neke indicije upućuju da su se u jednom grobu nalazile po dvije aplikle.¹⁴ Prema tome okolnosti nalaza, odnosno način nabavljanja tih predmeta za muzejske zbirke, a naročito činjenica što nema sigurnih podataka o grobnim cjelinama u kojima su se aplikle nalazile, ne pružaju nikakva oslonca za sigurno atribuiranje ovih aplikla Atisu, a ne nekom drugom božanstvu ili mitološkoj ličnosti koja ima dvije osnovne iste ikonografske značajke (mladičko lice i frigijska kapa).

U ikonografiji nekoliko božanstava i mitoloških ličnosti pojavljuju se te dvije iste ikonografske osobine. One se najprije nalaze u ikonografiji Mena, mjesečeva boga iz središnje i zapadne Male Azije (katkada on ima i bradato lice), zatim Ganimeda, Parisa najmlađeg sina trojanskog kralja Prijama te Mitre i njegovih pratilaca (*Cautes* i *Cautopates*). Realno je iz razmatranja isključiti Parisa zbog toga što u provinciji nema nikakvih tragova u skulpturi i reljefu koji bi potvrđivali širenje tog motiva, a koliko mi je poznato nema ni nalaza Parisovih kipića u grobovima. Međutim, mitološka priča o Ganimedu, pastiru koji je postao besmrtnikom, imala je važno mjesto u rimskom sepulkralnom simbolizmu. Pričazi njegova leta na Olimp čest su motiv na nadgrobni spomenicima raznih vrsta i u samim grobnim komorama. Iako nadgrobni spomenici u Dalmaciji obiluju mnogim i raznovrsnim motivima, što je rezultat ispreplitanja raznih vjerovanja i vizija o zagrobnom životu, među njima nema spomenika koji bi potvrđivali takvu ulogu i značenje Ganimedova lika u kultu mrtvih u carsko vrijeme na području provincije Dalmacije. Na takvo stanje posebno svjetlo baca činjenica da je Ganimedov lik imao određenu kulturnu vrijednost u kultu mrtvih već u helenističko vrijeme na području Visa (*Issa*).¹⁵ Očigledno je da zbog nekih okolnosti, mitološka priča o Ganimedu više nije imala posebne vrijednosti u likovnim tumačenjima vizija o zagrobnom životu na području Dalmacije.

Za suštinu problema o kojem se raspravlja značajno je da je Ganimed ne samo ikonografski sličan Atisu, nego i da oba mita povezuju i neki identični ili veoma slični elementi u sadržaju mitova (oba su pastiri čija je sudbina bila određena vezom s božanskim osobama — Zeusom i Kibelom, u kojoj su i tekli besmrtnost).¹⁶ Vodeći, međutim, računa o nedostatku Ganimedovih likova

¹⁴ Ta se pretpostavka temelji na gotovo istim dimenzijama nekoliko aplikla, a zatim i na činjenici što su upisane u inventar Arheološkog muzeja u Zadru skupa, što znači da su nabavljene istodobno i od iste osobe. Usp. J. Medini, *Diadora*, 4(1968), str. 157 i dalje.

¹⁵ Tako npr. na vrčevima iz jednog helenističkog groba koji je 1977. godine otkriven na Visu (prema informaciji dra Nenada Cambijaa).

na sepulkralnim spomenicima provincije u rimskom razdoblju sa sigurnošću se mora isključiti mogućnost opredjeljivanja dalmatinskih aplika liku Ganimeda.

Ista je situacija i s atribuiranjem aplika mjesečevu božanstvu Menu koje je bilo popularno u maloazijskim i okolnim područjima u vrijeme Carstva. Osnovni razlog isključivanja te mogućnosti leži u činjenici što na području provincije ne postoji niti jedna materijalna potvrda (reljef, sitna plastika, skulptura i dr.) o tom kultu, a jedina epigrafička potvrda u nauci je izazvala različite interpretacije i podijeljena mišljenja.¹⁷ S obzirom na nedostatak potvrda Menova kulta provincija Dalmacija se ne izdvaja od zapadnih provincija rimske države (uključivši i Italiju) u kojima nema traga tom kultu. U znanosti je poznata i priznata teza koja se temelji na skupini kasnoantičkih natpisa iz Rima (uglavnom iz kasnih decenija IV stoljeća), koji bitan uzrok nepoznavanju Menova kulta u tim dijelovima Carstva nalazi u njegovu stapanju s Atisom (u epigrafičkoj formi *Attis Menotyranus*) Karakteristično je da je i ovo božanstvo kao i Ganimed, bilo u ikonografskim ali i veoma dubokim sadržajnim vezama s Atisom.¹⁸ Međutim, unatoč tomu šutnja nalaza o Menovu kultu u provinciji ne dozvoljava da se u aplikama u obliku prednjeg dijela glave mladića pokrivene frigijskom kapom prepozna glava tog mjesečeva božanstva.

Za razliku od navedenih božanstava, koji su bili veoma slabo ili nikako poznati i usvojeni u duhovnoj kulturi provincije, kuli Mitre perzijskog božanstva bio je veoma raširen u gotovo svim oblastima provincije, a naročito po obalnim krajevima pa tako i u nekima od onih središta gdje su se upotrebljavale aplikе. Takvo stanje bi na prvi pogled upućivalo na mogućnost atribuiranja ove kategorije dalmatinskih aplika Mitri ili njegovim dadoforima, a u tom bi smislu posebno govorio razlaz dvije aplikе u jednom grobu. No predmeti mitričkog karaktera nikada se ne nalaze u grobovima, a nije zabilježeno da se likovima Mitre i njegovih pratilaca koristi

¹⁶ Sličnost u naravi i, posebno, u korištenju tema iz ta dva mita došla je do izražaja u tzv. Pitagorejskoj bazilici u Rimu. O tome usp. J. Carcopino, *La basilique pythagoricienne de la Porte Majeure*, Paris 1928, str. 111; M. J. Vermaseren, *Corpus cultus Cybelae Attidisque*, III — *Italia — Latium*, EPRO, 50, Leiden 1977, str. 97, br. 344; M. J. Vermaseren, *Cybele and Attis. The Myth and the Cult*, London 1977, str. 55 i dalje. O nadgrobnim spomenicima s likom Ganimeda i orla s Ledom i dr. u tumačenju Ganimedova lika na takvim spomenicima u smislu simbola »de l'ascension des âmes vers les astres«, usp. F. Cumont, *Recherches sur le symbolisme funéraire des Romains*, Paris 1966², str. 97—98.

¹⁷ R. Marić, *Antički kultovi u našoj zemlji*, Beograd 1933, str. 74—75; J. Medini, *Tragovi Menova kulta u Jugoslaviji* (u štampi).

¹⁸ F. Cumont, sp. dj., str. 221.

¹⁹ Lj. Zotović, *Mitrazizam na tlu Jugoslavije*, passim.

u sepulkralnom simbolizmu. Njih također nema ni na nadgrobnim spomenicima u provinciji, jer niti jedan od relativno mnogobrojnih mitričkih reljefa nije sepulkralnog karaktera.¹⁹ Takve osobine razvoja i upotrebe mitričke ikonografije u Carstvu i provinciji Dalmaciji daju osnovu za zaključak da se aplike ove kategorije ne mogu nikako atribuirati Mitri i njegovim dadoforima

Potrebno je također raspraviti o mogućnosti identificiranja tih aplika kao prikaza glava Dioskursa, čiji je kult bio u izvjesnoj mjeri poznat i proširen u obalnom dijelu provincije.²⁰ Međutim, razlozi ikonografskog karaktera apsolutno isključuju mogućnost atribuiranja aplika Kastoru i Poluksu. Naime, kape Dioskura se razlikuju od frigijske kape u jednom malom ali veoma bitnom detalju. *Piloi* Dioskura su, kao i frigijska kapa, stožastog oblika, ali bez savijenog vrška. Na najvećem dijelu spomenika sepulkralnog (najčešće su to sarkofazi)²¹ ili zavjetnog karaktera *piloi* se ne završavaju šiljasto nego malo zaobljeno, što i nije neobično ako se na umu ima izvorni podatak o nastanku i simboličnoj vrijednosti tih kapa. Naime, kape Dioskura su po pola ljske jajeta iz kojeg su nastali Ledini blizanci²² Mit o Dioskurima imao je veoma veliko značenje u likovnim prezentacijama vizija o zagrobnom životu naročito u II i u III stoljeću n. e. I ta je mitološka priča o znatnom dijelu svoje osnove imala suštinu kao priča o Ganimedu i Atisu: Kastor je od smrtnika postao besmrtnikom zahvaljujući ljubavi svoga brata Polideuka koji je bio Zeusov sin. Zeusova odluka da oni naizmjenično borave u toku dana i noći na zemlji, odnosno pod zemljom, oblikovana kao mitološka priča, dobila je u određenim razdobljima antike i dublju eshatološku interpretaciju i značenje. Zvijezde koje oni imaju na kapama simboli su zvjezdanog neba, odnosno, prema pitagorejskoj kozmološkoj interpretaciji tog starog mita, označavale su zvjezdanu hemisferu.²³ Taj ikonografski detalj (zvjezdani *piloi*), čest u prikazivanju Tindarovih sinova, neobično je važan i za problem o kojem se ovdje raspravlja, jer on prema nekim mišljenjima povezuje Atisa s Dioskurima. Naime, i u ikonografiji Atisa na dosta brojnim kipićima na frigijskoj kapi nalazi se zvijezda, koju kasnoantička vrela tumače kao sliku vidljiva neba,²⁴ što je dalo povoda Cumontu da pretpostavi preuzimanje tog detalja Atisove ikonografije i njegova značenja iz kozmološke interpretacije mita o Dioskurima.²⁵ Kod Julijana se čita »da

²⁰ R. Marić, sp. dj., str. 40—41.

²¹ F. Cumont, sp. dj., str. 67, 68, 333.

²² R. Graves, *Grčki mitovi (prijevod s engleskog)*, Beograd 1969, str. 207.

²³ F. Cumont, sp. dj., str. 68—89 (s izvorima).

²⁴ *Iulianus*, Or. V 165; *Sallustius*, De diis et mundo, 4.

²⁵ F. Cumont, sp. dj., sp. mj. i str. 97 i dalje.

je njegova (tj. Atisova) tijara išarana zvijezdama«, a na drugom mjestu da se Atis pokriva nebom kao tijarom. Filozof Salustije, inače suvremenik cara Julijana, o istom problemu dodaje da je Velika Majka dala Atisu nebeske moći čiji je ikonografski i simbolički izraz zvjezdana kapa.

Bez obzira na realnost pretpostavke o preuzimanju tog ikonografskog detalja u ikonografiju Atisa (i njegova značenja), sigurno je da je tumačenje motiva zvjezdane kape, kao simbola nebeskih božanstava, moglo u razdoblju rimske antike u provinciji Dalmaciji povezivati naravi i kultove Atisa i Dioskura. Međutim, problem eventualnog dodira i prožimanja tih kultova nije bitan za rješavanje pitanja atribucije i namjene dalmatinskih aplika ove kategorije. Mogo je značajnije da se na dvije, i to najkvalitetnije applike na frigijskoj kapi nalazi ukras koji se, s obzirom na njegov položaj i još više na njegov oblik, raspored elemenata i koncepciju, može pouzdano dovesti u vezu s navedenim vijestima kod cara Julijana i filozofa Salustija. Naime, ukras u obliku manjih rupica raspoređenih u paralelnim nizovima ili grupiranih u skupine od po tri i više rupica na dvije najkvalitetnije applike, o čemu je prethodno bilo riječi, pouzdano se može protumačiti kao svojevrsni prikaz nebeskog svoda prekrivenog zvijezdama. Na takav zaključak posebno upućuju oblici skupina rupica na lijevoj strani kape applike iz Arheološke zbirke u Ninu. Nema dvojbe da raspored rupica u skupine u obliku slova L, I i u obliku nepravilnog polukruga nisu rezultat igre majstora kojemu bi bio cilj da takvim ukrasom ispuni svu površinu kape, nego posljedica nastojanja da se prikažu skupine zvijezda, odnosno zviježđa koja prekrivaju nebeski svod. Tumačenjem tog ukrasa kao prikaza zvijezda i zviježđa, odnosno dovodenjem u vezu tog motiva s izvornim vijestima o karakteru i značenju zvijezda na Atisovoj kapi (prema Salustiju i Julijanu), dobijen je još jedan ikonografski element koji skupa s dva od ranije poznata (mladičko lice i frigijska kapa) predstavlja ne samo značajan, nego i odlučujući argument teze koja ove applike objašnjava kao prikaze Atisove glave, a ne glava nekih drugih božanstava. Očigledno je da su majstori koji su izrađivali kalupe dvije najkvalitetnije applike (a i ostalih aplika na kojima naj ukras nije sačuvan ili nije bio izveden) veoma dobro poznavali i ikonografiju i mitologiju Atisa pa su neki od njih na svojim djelima nastojali da prikažu i taj, na prvi pogled neznan ali s obzirom na njegovu sadržajno-simboličku vrijednost veoma značajan detalj. Motiv zvijezda i zviježđa na Atisovoj kapi dokazi su kvalitete radionice i majstora koji su izradili te dvije applike, ali istodobno i dokaz poznavanja i najsuptilnijih detalja iz mitologije i doktrine o Atisu u sredinama gdje su ti predmeti bili izrađeni i gdje su se koristili.

Atribuiranje ove skupine dalmatinskih aplika Atisu na temelju ikonografske analize potpuno je u skladu sa slikom o razvoju metroačke religije, a u njezinu krilu i Atisova kulta, u provinciji Dalmaciji koja se dobije na temelju spomenika drugih kategorija (skulptura, reljef, epigrafički tekstovi). Premda detaljna analiza svih tih dokumenata tek predstoji, na ovom je mjestu potrebno navesti neke pretežno topografske elemente tih nalaza, koji predstavljaju argument u dokazivanju karaktera ove skupine dalmatinskih aplika.

Karakteristično je da najviše podataka o Atisovu kultu potječe iz obalnog dijela provincije gdje su nađene i sve applike, osim one iz Stolca. Spomenici Atisova kulta otkriveni su u Enoni, Saloni i Ekvumu, a ako se u obzir uzme činjenica da je metroačka religija bila raširena na čitavoj obali od Arbe do Salone, onda je logična pretpostavka i o njezinu poznavanju i ukorjenjivanju u duhovnu kulturu biogradskog područja²⁶ (Blandona). Iako u Stolcu zasada nema sigurnih potvrda o Atisovu kultu, logično je pretpostaviti da je taj kult u tu sredinu mogao dospjeti iz obalnih središta, najvjerojatnije iz Narone.²⁷ Kako je poznato Atisov lik je bio poznat i veoma korišten u krajevima koji se nalaze znatno istočnije od Stolca, i to na nadgrobni spomenicima tipa žrtvenika, odnosno cipusa. Ti dosta brojni sepulkralni spomenici s likovima Atisa na bočnim stranama na području salonitanskog i naronitanskog konventa značajna su osnova i za utvrđivanje namjene ove kategorije aplika. Naime, oni su i prema položaju i osobinama nalaza i uopće arheološkom i kulturnom kontekstu najbliži ovim aplikama. Obje su kategorije spomenika (aplike i nadgrobni spomenici s likovima tugujućih Atisa na bočnim stranama) nastale u najjužoj vezi sa sepulkralnim potrebama dijela pučanstva tih krajeva: applike su bile namijenjene predmetima koji su se postavljali u grobove, a likovi tugujućih Atisa su bili uklesani na nadgrobni spomenicima. Ne ulazeći na ovom mjestu u složene probleme tumačenja značenja motiva tugujućeg Atisa, o čemu i u našoj literaturi postoje različita mišljenja), na temelju činjenice da su obje kategorije predmeta bile u sastavu grobova, može se s razlogom pretpostaviti da bi rješavanje problema namjene i značenja aplika unutar grobova u određenoj mjeri moglo pomoći i rješavanju problema značenja motiva tugujućeg Atisa. Može se, naime, pretpostaviti, unatoč či-

²⁶ Veoma sažet pregled metroačkih spomenika na tlu provincije dao je H. Graillet, *Le culte de Cybèle, mère des dieux à Rome et dans l'Empire romaine*, Paris 1912, str. 490 i dalje. Za nalaze na području Liburnije usp. J. Medini, *Hommages Vermaseren*, II, str. 732—756, Pl. CXLIII—CLVI.

²⁷ Za širenje Atisova kulta na području antičkog Diluntija (Stolac) u izvjesnoj mjeri govori i nalaz statue hermafrodita (Atis?). O tome usp. C. Patsch, *WMBH*, IV (1890), str. 278—279, fig. 103.

njenici što zasada, u onim regijama provincije gdje ima najviše spomenika s likovima tugujućih Atisa, nema nalaza aplika u obliku Atisova lica, da su one iste duhovne potrebe koje su uvjetovale pojavu i tako veliki stupanj prihvaćanja i širenja tog lika na nadgrobnim spomenicima, lika koji nesumnjivo ima ikonografske značajke frigijskog božanstva Atisa (kapa, orijentalna odjeća, *pedum*) bile i osnovni razlog proizvodnje aplika i njihova postavljanja u grobove.

Koji su dakle faktori uvjetovali postavljanje predmeta na kojima su se nalazile applike u grobovima (najčešće žarne) u provinciji Dalmaciji? U rješavanju tog problema potrebno je poći od onih dostigraća koje pruža obrada najbližeg analognog materijala, a to su Atisovi kipići od keramike i od bronce nađeni u grobovima. Naime, u stručnoj literaturi nema mnogo riječi o namjeni aplika u grobovima, pa se može zaključiti da u tom pogledu za applike u grobovima vrijede oni isti stavovi do kojih se je došlo analizom Atisovih kipića u grobovima, a kojih ima znatno više od aplika.²⁸ U tom je pogledu posebno karakterističan primjer helenističke nekropole u Amfipolisu, gdje je u grobovima nađen velik broj Atisovih kipića.²⁹ U Kumi su u grobovima iz I stoljeća n. e. također otkriveni Atisovi kipići.³⁰ Za kipiće iz Amfipolisa drži se da oni, kao i brojni Kibelini kipići u grobovima, »were offered as gift to the dead«,³¹ a većina autora nalaze tih statua i uopće nalaze Atisovih motiva na grobnom materijalu dovode direktno u vezu s vjerom osobe koja je bila sahranjena u tom grobu, tj. drže da se radi o grobu metroačkog vjernika.³² Očigledno je da i applike i predmeti čiji su one dijelovi bile nisu imali karakter čistih i običnih grobnih priloga koji su se stavljali u grob u vezi sa zanimanjem pokojnika ili nekim njegovim posebnim interesom, nego da su, kao i Atisovi kipići u grobovima, imali izrazito religijsko obilježje i izuzetnu namjenu. Zbog toga nema razloga da se isti kriteriji vrednovanja Atisovih kipića u grobovima i njihove interpretacije ne primijeni i u određivanju značenja i namjene aplika u obliku prednjeg dijela Atisove glave. Prema tome i te applike, koje su bile predmeti kultne namjene, upućuju na vjeru pokojnika koji su

²⁸ Usp. bilj. 4.

²⁹ H. Graillet, str. 499, 502.

³⁰ Tran Tam Tinh, sp. dj., str. 90.

³¹ M. J. Vermaseren, *Legend of Attis*, str. 17—18; za interpretaciju Kibelinih kipića na području Germanije u grobovima I—III st. usp. E. Schwertheim, »Die Denkmäler der orientalischen Gottheiten in römischen Deutschland«, *EPRO*, 40, Leiden 1974, str. 295 i dalje, a Atisovih str. 298, bilj. 3; i M. J. Vermaseren, *Cybele and Attis*, str. 140.

³² H. Graillet, sp. dj., str. 500; F. Cumont, *Les religions orientales dans le paganisme romain*, Paris 1929⁴, str. 56, 226; Tran Tam Tinh, sp. dj., str. 90.

bili sahranjeni u grobovima s aplikama na tlu provincije Dalmacije i drugdje.

Relativno malen broj dosada nadenih odnosno objavljenih aplika u obliku prednjeg dijela Atisove glave u provinciji Dalmaciji, a i drugdje u rimskoj državi uključivši i Italiju, također predstavlja argument određene snage o njihovu izrazito religijskom karakteru. Naime, osnovano je pretpostaviti da su samo neki, i to manji, dijelovi pučanstva u naseljima u čijim su nekropolama applike otkrivene, znali za pravi smisao i namjenu predmeta na kojima su applike bile postavljene, jer su ih samo oni koristili u pogrebnom kultu. Teško je naime vjerovati u mogućnost da bi predmeti takvih ikonografskih i sadržajnih osobina imali bilo kakvu vrijednost za one dijelove pučanstva koji nisu bili upućeni u simbolički sadržaj i značenje Atisova lika u metroačkoj religiji i izvan nje. Samo su upućenima applike u obliku prednjeg dijela glave frigijskog božanstva značile vezu s tim božanstvom, koje je imalo veoma značajno mjesto u vizijama eshatološkog karaktera u antičkom društvu II—IV stoljeća i izvan krugova metroačkih vjernika. Činjenica je, naime, da su neki aspekti vrijednosti božanskih naravi Kibebe i Atisa, a slijedom toga i adekvatne ikonografske značajke tih bogova, bili prihvaćeni i prošireni i izvan metroačkih sredina. To se posebno odnosi na eshatološke osobine Atisove naravi na temelju kojih je uglavnom Atis početkom III stoljeća bio tretiran kao nebesko, a zatim i solarno božanstvo. Sve bi to moglo upućivati na pretpostavku da među osobama koje su bile sahranjene u, pretežno, žarnim grobovima Dalmacije s aplikama u obliku prednjeg dijela Atisove glave ne treba tražiti samo metroačke vjernike. Društvene sredine u dalmatinskim naseljima iz kojih su bile te osobe mogle su iz metroačke doktrine odvojiti one njene elemente i pojedine aspekte koji su u većoj mjeri zadovoljavali neke njihove duhovne potrebe. A veoma značajan aspekt potreba antičkog čovjeka u razdoblju II—IV stoljeća bio je eshatološkog karaktera i osnove.

Najvažniji argument navedenoj pretpostavci pružaju ikonografske osobine dalmatinskih aplika i u tome je njihovo posebno značenje i vrijednost koja ih izdvaja od analognih predmeta iz drugih oblasti Carstva. Atisova kapa, koja je na dvije applike prekrivena zvijezdama, pouzdana je osnova za utvrđivanje onih vrijednosti naravi tog božanstva koje su bile posebno cijenjene u toj sredini i koje su bile i uzrokom postavljanja tih aplika u grobove. Nema sumnje da je Atis na tim aplikama tretiran i shvaćen kao nebeski bog (a to je značenje imao i na onim aplikama na kojima zbog slabije kvalitete kalupa ukras u obliku rupica, odnosno skupina rupica, na kapi uopće nije izveden), a ne samo kao pastir u

kojeg se je zaljubila Kibela. Ona tu više nije ni simbol koji označava godišnje cikluse i prirodne mijene, odnosno obično božanstvo vegetacije naturalističkog karaktera, nego prije svega nebeski bog koji vlada zvijezdama.³³ Upravo na temelju te ikonografske osobine, a u kontekstu određenih analogija o kojima je bilo riječi, sa sigurnošću se može utvrditi i namjena aplika; one su bile postavljene u grob da bi se pokojniku osigurala zaštita i briga božanstva koje simbolizira uskrsnuće i vječan život i vlada nebeskim tijelima. Stoga je veoma vjerojatno da su osobe koje su bile sahranjene u grobovima s tim aplikama, ako neki među njima i nisu bili metroački vjernici u cjelovitom smislu tog pojma, vjerovala u sasvim drugačiju viziju zagrobnog života od one koju je pružala klasična grčko-rimska religija. A u toj novoj viziji o vječnom životu bilo je i učenja koja su vječni život nalazila na nebu gdje duše umrlih oslobođene nizom očišćenja postaju zvijezde i veselo traju u društvu besmrtnih bogova.³⁴ Mitološko-religijska priča o Atisu, koji je zbog svoje ljubavi umro a zatim se voljom Kibeke oživio, izvanredno se uklopila u filozofsko-religijska nastojanja da se riješe duhovni i egzistencijalni problemi suvremenog antičkog čovjeka, ponajviše zbog toga što je ona kao dio metroačke doktrine od najdavnijih vremena sadržavala i takvu predodžbu o zagrobnom životu koja se zbog svoje eshatološke osnove znatno razlikovala od grčko-rimskih predodžbi o životu poslije smrti.

Utvrđivanjem činjenice da su aplikе u obliku prednjeg dijela Atisove glave dospjele u antičke grobove kao objekti izrazite kulturne namjene, a u vezi sa širenjem metroačke religije i općim razvojem duhovnih potreba eshatološkog karaktera unutar tradicionalnog poimanja života poslije smrti, dobijen je značajan argument u prilog teze koja je u likovima tugujućih Atisa na nadgrobnim spomenicima nalazila religijsko-simbolički sadržaj, a ne izraz bola i tuge za izgubljenim srodnikom ili prijateljem. Sada dokazani karakter i namjene aplika u obliku prednjeg dijela Atisova lica opravdava tumačenje da su likovi tugujućih Atisa u suštini imali analognu značenje. Oni su prije svega bili religijski simboli u vezi s vjerovanjima o životu nakon smrti.³⁵

Činjenica da su neke aplikе bile dijelovi inventara žarnih grobova predstavlja polazište za utvrđivanje vremena njihove proizvodnje. Na tim osnovama njihov se nastanak i tražio u razdob-

³³ Hippolytus, *Refutationes ad omnium haereses*, V, 9, 31.

³⁴ F. Cumont, *Recherches sur le symbolisme funéraire*, str. 183, 20 i dalje.

³⁵ D. Sergejevski, »Rimska groblja na Drini«, *GZM*, 46(1934), sv. 2, str. 30, je protumačio likove tugujućih Atisa na nadgrobnim spomenicima uz Drinu kao simbole vjere i nade.

lju I—III stoljeće. Druga je kronološka značajka sadržana u osobinama aplika.

Veoma kvalitetan rad na razini najboljih antičkih tradicija umjetnog obrta, što je posebno vidljivo na dvije aplikе koje imaju »zvijezde« na kapama, upućuju na prva stoljeća n. e. kao vrijeme nastanka Atisovih aplika. Veći dio aplika, gotovo sve koje su bolje sačuvane, imaju još jednu osobinu koja u izvjesnoj mjeri može poslužiti kao oslonac za preciznije datiranje. Radi se o označavanju zjenica malim i dosta dubokim udubljenjima kružnog oblika, što je moglo biti preuzeto iz repertoara velike skulpture i reljefa u kamenu, gdje se manira oblikovanja zjenica na taj način inaugurirala tek krajem Hadrijanove vladavine i postala obvezna praksa sredinom II stoljeća. Zbog toga, kao i kvaliteta aplika, bilo je moguće datirati njihov nastanak u drugu polovinu II i najkasnije³⁶ početak III stoljeća. Važan prilog navedenoj dataciji čine i opće okolnosti razvoja metroačke religije u rimskoj državi i Dalmaciji. Upravo početkom druge polovine II st. metroačka religija je u okviru reformi Antonina Pija postala u još većoj mjeri dio rimske službene (državne) religije. Tada je reformirano i metroačko svećenstvo (arhigalat), a i ustanovljene nove svetkovine u okviru ožujskih svečanosti posvećenih Kibeli i Atisu.³⁷ Religija je u to vrijeme doživjela procvat u obalnim dijelovima provincije. Zbog tih navedenih elemenata stvara dosta pouzdanu osnovu za pretpostavku o proizvodnji ovih aplika u nekom, odnosno nekima, od proizvodnih, trgovačkih i kulturnih središta provincije Dalmacije.

³⁶ E. Poulsen, »Probleme der Werkstattbestimmung gegossener römischer Figuralbronzen. Herstellungsmilieu und Materialstruktur«, *Acta archaeologica*, Kopenhagen 48(1977), str. 51 i dalje, drži da su udubljene točkice u očima, zatim iznad gornje i ispod donje usne (a takvih ima i na nekim dalmatinskim aplikama u obliku Atisova lica) na brončanim aplikama i utasama nisu služile samo u dekorativne svrhe nego »za ručnu reprodukciju u vosku prema istom predlošku« (str. 53). Zbog toga ih taj autor i definira kao »mjerne točke« (Messpunkte). No, i taj autor smatra da su te četiri točke ipak imale karakter anatomskih oznaka: kao očne zjenice, urezak iznad usne i udubljenje između donje usne i brade. To je po svoj prilici i bio osnovni razlog njihova urezivanja u kalupove prema osobinama kamene monumentalne skulpture, a što je moglo istodobno biti iskorišteno i kao mjerna vrijednost pri pravljenju serija aplika koje su morale imati iste osobine. Na dalmatinskim aplikama su obavezno izdubljene zjenice, a rijetko jedna ili dvije točkice iznad, odnosno ispod donje usne. No, kako su zjenice na monumentalnoj brončanoj skulpturi bile označavane i prije vremena kada je to postala praksa u kamenoj skulpturi, moguće je — kada bi se nastanak aplika tražio na temelju tog elementa — pretpostaviti izradu tih predmeta i prije II stoljeća.

³⁷ J. M. Vermaseren, *Cybele and Attis*, str. 38 i dalje (pogl. 2), str. 113; J. Medini, Salonitanski arhigalat, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, Razdio društvenih znanosti 9/1980—1981*, str. 15—28.

Iako relativno velik broj Atisovih spomenika u obalnom dijelu provincije, posebno u Saloni, sugerira pretpostavku o proizvodnji tih aplika u nekom od obalnih središta provincije, ipak ta pretpostavka ne može isključiti mogućnost proizvodnje i importa tih aplika izvan provincije. S tim u vezi logično se ističe u prvi plan pretpostavka o djelovanju takve radionice u Akvileji, gdje je Atisov kult potvrđen, ali, koliko mi je poznato, nema nalaza aplika.³⁸ Zbog toga je vjerojatno da je u provinciji Dalmaciji djelovala jedna ili više radionica lokalnog karaktera u kojima su se proizvodile, uz druge slične predmete (npr. aplike u obliku srednjeg dijela glave Erota), i aplike u obliku prednjeg dijela Atisove glave. Uz karakterističan raspored nalaza Atisovih aplika u obalnom dijelu provincije postojanje više radionica djelomično sugerira i činjenica da su gotovo sve aplike izlivenne iz raznih kalupa.³⁹ U istom smislu govori i sam karakter, a možda i obim proizvodnje, ako se razlog dosadašnjeg malog broja takvih nalaza može naći u malom obimu proizvodnje, a ne u malim i neznatnim potrebama pučanstva u dalmatinskim naseljima na obali za takvim predmetima, ili pak u nedovoljnom stupnju istraženosti te regije. Naime, za proizvodnju takvih predmeta koji su se aplicirali na neke objekte⁴⁰ nisu bila potrebna velika sredstva niti u pogledu alata niti materijala, jer su se relativno male količine bakra i kositra, odnosno bronce, mogle kao polufabrikati nabaviti i iz nekih rudarskih središta izvan provincije (Mezija?), da bi se u lokalnim radionicama lijevali u tu napravljene kalupe. Nije čak isključena mogućnost da je proizvodnja tih aplika i predmeta na kojima su se pričvršćivale bila dio djelatnosti neke veće radionice u kojoj su se proizvodili predmeti s obzirom na motiv i namjenu slični aplikama (skulpture funerarnih Atisa u Saloni, nadgrobni spomenici s likovima tugujućih Atisa i Erota) ali u drugom materijalu (mramor, kamen). Navedena pretpostavka posebno dobija na značenju ako se prihvati teza da su monumentalna skulptura i reljef bili uzori za proizvodnju aplika, najprije u pogledu motiva i njegova sadržaja, a zatim i u pogledu preuzimanja pojedinih osobina u oblikovanju detalja lica (zjenice označene ubodima).⁴¹

³⁸ Među brončanim materijalom iz Akvileje, koji je objavljen ili izložen u vitrinama Arheološkog muzeja u Akvileji, nema takvih aplika.

³⁹ To je možda posljedica upotrebe lošeg materijala od kojeg su pravljene kalupi i koji su propadali nakon jednog ili nekoliko odlivanja, ali bi i to upućivalo na intenzitet i obim proizvodnje tih predmeta.

⁴⁰ Za pretpostavke o karakteru i obliku tih predmeta usp. J. Medini, *Diadora*, 4(1968), str. 158.

⁴¹ J. Medini, »Spomenik Atisova kulta iz Medvide«, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru, Razdio društvenih znanosti*, sv. 16(1976/77), str. 200.

Julijan Medini: APPLIQUES IN THE FORM OF ATIS' HEAD FROM THE ROMAN PROVINCE DALMATIA

Summary

Appliques in the form of a youth with the phrygian cap on his head are treated as Atis' heads in professional publications. But two appliques from Nin (Aenona) have one feature of iconographic meaning more which proves it is really presentation of Atis' face. Namely, the phrygian caps of these two appliques are ornamented by dots, in a form of parallel lines embossed on one, and grouped in the forms of letters L, S, T, etc. on the other applique. According to the emperor Julian's and a philosopher Salustius' information concerning Atis's liara decorated with stars, this ornament can be explained as a material trace with relation to written sources representing Atis as a heavenly deity.

Appliques from the province Dalmatia were parts of mostly urn graves inventory. Usually two of them were placed in a grave as parts of some objects of undefined form and purpose (boxes possibly) related to religion of the departed one. This conclusion stems from the fact that the development of metroic (i.e. referred to Magna Mater) religion was confirmed by other finds as well in all the regions and places of Dalmatia where the appliques were found. To a certain degree a relatively small number of the applique-finds in the graves of small settlements (mostly on the province coast - Aenona, Blandona, Salona, Aequum, Diluntum) indicated they were object of a certain specific, i.e. religious and not a common, i.e. decorative function and character. Functions of Atis' (and Kibela's) statuettes, analogous with each other and found at the necropolises throughout the Empire, e.g. at Amphipolis, lead to a conclusion that appliques in the form of Atis' head had a cult character.

The most similar to the appliques in the form of Atis' head, in the province, are analogous depictions on the grave-stones. These are figures of lamenting Atises ubiquitous in a great number on the grave-stone altars throughout the province, so that in spite of not such a great number of them at the places where the appliques can be found (e.g. there are no grave stones with the figures of lamenting Atises in Aenona), its is still highly possible that both types of depiction (the appliques in the graves and lamenting Atises on the grave-stones) had the same function. That's why it is highly possible that figures of lamenting Atises had religious character as well, concerning visions of afterlife based on echatological characteristics of metroic doctrine, and not the expression of pain and grief after lost relative or friend.

Production of the appliques in the form of Atis' head must be searched in one of several centres of eastern or northern Adriatic (from Salona to Aquileia). With regard to technological characteristics of the appliques as well as some specific solutions (a hole-marked pupils) and considering a period of time with the development of metroic religion on the province coast (particularly intense development followed after the reform of metroic cult and of clergy carried out by Antoninus Pius in the last years of his rule), appliques in the form of Atis' head were produced and used in the second half of the 2nd and in the 3rd cent., possibly a little earlier.